

РОЗДІЛ IV

Кримінальне та кримінально-виконавче право, кримінологія, кримінальний процес і криміналістика

УДК 343.211(477)

О. Кваша, Н. Пархоменко

Кримінальне законодавство України у контексті розвитку конституційних засад

У статті обґрунтовано, що у галузі кримінального права конституційні засади набувають специфіки, яка обумовлюється особливостями правового регулювання та охорони суспільних відносин. Зважаючи на велике не лише теоретичне, але і практичне значення конституційних засад кримінального права, особливої уваги потребує питання доцільності закріплення в КК України окремої статті чи розділу, у якому б комплексно визначались основні із таких засад. Найбільш перспективним у цьому сенсі є доктринальне дослідження значення конституційних засад розвитку кримінального права України.

Ключові слова: Конституція України, кримінальне законодавство, засади, принципи, система.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасний період наукових досліджень проблем конституціоналізації національного законодавства характеризується нагальною необхідністю переходу від системного усвідомлення накопичених теоретичних уявлень, систематизованої практики конституційного судочинства та діяльності судів загальної юрисдикції, правозастосування та правореалізації до удосконалення галузевого законодавства, окрема кримінального щодо розвитку конституційних засад у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина. З огляду на це, одним із першочергових завдань є з'ясування сутності та змісту принципів конституціоналізації кримінального законодавства України на сучасному етапі.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Серед теоретиків права в Україні вагомий внесок у дослідження принципів права здійснили такі вчені, як В. Б. Авер'янов, Н. П. Воронов, О. Ф. Гранін, В. М. Горшеньов, В. Н. Денисов, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, М. Й. Коржанський, С. Л. Лисенков, Н. М. Мироненко, Г. О. Мурашин, О. Г. Мурашин, Є. В. Назаренко, М. Ф. Орзіх, С. П. Погребняк, П. М. Рабінович, В. Ф. Сіренко, О. В. Сурилов, О. Ф. Фрицький, М. В. Цвік, Ю. С. Шемшученко, Л. П. Юзьков та інші.

У галузі кримінального права увага даному питанню приділялася в працях Х. Д. Алікперова, Р. Ш. Бабанли, М. І. Бажанова, В. О. Гацелюка, І. М. Гнатів, А. С. Гореліка, І. Е. Звечаровського, М. Й. Коржанського, О. М. Костенка, Г. С. Курбанова, Т. О. Леснієвськи-Костаревої, Ю. І. Ляпунова, П. С. Матишевського, І. С. Михалко, А. С. Молодцова, В. В. Мальцева, В. О. Навроцького, С. С. Пірвагідова, Ю. Є. Пудовочкіна, Т. В. Рудник, О. Є. Скаун, Н. А. Сторчак, О. О. Стулова, В. Д. Філімонова, П. Л. Фріса, М. І. Хавронюка, С. Д. Шапченко, однак конституційні засади формування норм кримінального права залишаються недостатньо вивченими.

Мета і завдання статті. В межах цієї статті пропонується з'ясування основних засад конституціоналізації вітчизняного правопорядку в результаті трансляції конституційних принципів та цінностей у кримінальне законодавство України.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Як відомо, конституціоналізація законодавства як процес і стан реалізації конституційних положень, є складовою конституціоналізму і тому однією з характеристик сучасної держави та чинником суспільних перетворень, що відбуваються в Україні останнім часом.

Звісно, у галузі кримінального права конституційні принципи набувають специфіки, яка обумовлюється особливостями правового регулювання та охорони суспільних відносин. Взаємовплив Конституції України на систему кримінального права та законодавства України визначають ефективність правового регулювання та охорони порядку суспільних відносин. Норми конституційного права, проголошуючи пріоритет таких соціальних цінностей як людина, її життя і свобода, права і безпека, тим самим визначають їх виняткову значущість, створюють підґрунтя для найсуворішого правового захисту. Те ж саме стосується проголошених Конституцією основних прав і свобод людини, визначених нею основ конституційного ладу, засад улаштування державного й громадського життя тощо [1, с. 184]. Сучасна соціально-політична ситуація в державі свідчить про значні загрози гарантованим Конституцією України цінностям. С. В. Батиргарєєва наголошує: «у продовження теми безпекового виміру життя людини в Україні не можна не відзначити й про «нове» для України явище – злочини проти основ національної безпеки України. Із декларативного положення про захист цих засад сьогодні це завдання перетворилося на життєво важливу потребу всіх і кожного, хто проживає в Україні. Напевно, в історії України як єдиної неподільної держави ніколи не фіксувалося стільки посягань на її територіальну цілісність і недоторканність (у 2014 р. зафіксовано 258 кримінально караних правопорушень), злочинів, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (62 випадки), фактів державної зради (54 злочини), диверсій (51 злочин) тощо» [2, с.11].

З іншого боку, основи конституційного ладу в Україні, зазначені в Конституції України, визначають будову як правової системи України в цілому, так і системи кримінального права і законодавства. Ключовим у цьому аспекті є аналіз норм Кримінального кодексу України на предмет розкриття загальноправових та спеціальноправових принципів права. Положення про те, що Конституція – юридична база кримінального законодавства, яка має першочергове значення для його розвитку та вдосконалення, давно набуло характеру непорушного та незаперечного постулату [3, с. 53]. Принципи права загалом та кримінального права зокрема, були і залишаються предметом наукових дискусій у сучасній кримінально-правовій науці України.

Конституція України деякою мірою є документом концептуального характеру, який, одночасно із засадничими принципами, містить юридичні конструкції, наповнення яких здійснюється за рахунок розвитку відповідного галузевого законодавства, у тому числі кримінального, але в межах напрямку, який визначений Конституцією України. Дотримання цього правила в підсумку забезпечує узгодженість між окремими галузями системи законодавства.

Конституціоналізація правового порядку є необхідним результатом узгодження конституційних цінностей і принципів, а також всього масиву конституційного і кримінального законодавства. Принципи українського конституціоналізму – це наріжний камінь всієї правової системи. Вони покликані забезпечувати сталий і демократичний розвиток і функціонування інститутів державної влади. З позицій процесу конституціоналізації вони визначають структурні й функціональні взаємозв'язки між конституцією та іншими правовими актами, галузями права, конституційно-правовими інститутами [4, с. 23].

У науковій літературі, особливо галузевого спрямування, існує позиція, згідно якої під конституціоналізацією галузевого законодавства розуміють приведення норм та інститутів певної галузі права у відповідність із «буквою і духом» Конституції [5, с. 29]. На нашу думку, якщо таким чином формулювати проблему, то наперед мається на увазі те, що галузеве законодавство, яке приймається уповноваженими органами державної влади, не відповідає основним положенням, в тому числі і принципам, Конституції України і є неконституційним. Тому вживання слова «приведення» в даному контексті є недоречним. Доцільно послуговуватись у цьому контексті словосполученням «розвиток конституційних засад».

Як Конституція України, здійснює вплив на законодавство шляхом визначення його предмета та методів, а також напрямів правового регулювання, так і розробка і прийняття нормативно-правових актів та міжнародних договорів, актів тлумачення Конституційним Судом України здійснює прямий та опосередкований вплив на розвиток конституційних положень (в тому числі і

внесення змін і доповнень до Конституції, корегування сутності конституційних норм).

Умовою ефективної конституціоналізації правового масиву є відповідність правових актів, які видаються уповноваженими суб'єктами в межах визначених Конституцією та законами України повноважень, Конституції України. Це видається можливим з огляду на зміст статті 8 Конституції України, а саме: «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй». Таким чином будується ієрархія нормативно-правових актів України, дотримання якої забезпечує системність та узгодженість правового поля в Україні.

Аналіз зарубіжного досвіду свідчить про те, що в багатьох країнах, в т.ч. і пострадянського простору, існують спеціальні закони: «Про нормативно-правові акти», «Про закони і законодавчу діяльність» і т. ін., які конкретизують і посилюють зазначене положення шляхом чіткого визначення виключного переліку правових актів, а також їх співвідношення між собою. Необхідним також видається закріплення у галузевих нормативно-правових актах вищої юридичної сили, зокрема Кримінальному кодексі України, переліку джерел права, серед яких визначальне місце посідає Конституція України. У статті 3 Кримінального кодексу України закріплено: законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права.

Зокрема, наприклад, у статті 1 Кримінального процесуального кодексу України зазначається, що кримінальне процесуальне законодавство України складається з відповідних положень Конституції України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цього Кодексу та інших законів України. Важливе значення в процесі конституціоналізації має дотримання правил юридичної техніки в ході прийняття органічних та звичайних законів. Нормотворча техніка кримінального закону України – це методика об'єктивації кримінально-правової норми у його тексті за допомогою системи засобів, прийомів і правил адекватного вираження нормативного змісту з метою забезпечення якості кримінального закону України [6, с. 370]. Йдеться про врахування у правотворчому процесі правової природи конституційних положень. Зокрема, в Конституції України містяться норми права різні за змістом, що вимагає їх відповідного розвитку і реалізації. Це норми-принципи, норми-зобов'язання, норми компетенційного характеру і т. ін. Відповідно їх конституціоналізація і реалізація потребує різних засобів і механізмів.

Крім того, необхідним є використання конституційної термінології у кримінальному законодавстві. Сьогодні ж ми спостерігаємо іншу ситуацію. В КПК України закріплено поняття кримінального правопорушення, хоча воно не міститься в Конституції України, натомість Основний закон України оперує поняття «злочин». На цьому все частіше наголошують науковці, аналізуючи положення чинного КПК: «запропонована в Кодексі «диференціація» кримінально караних діянь, що видається досить прогресивною, виявилася сумнівною з позиції її відповідності конституційним положенням та юридичній науковій доктрині. Адже, згідно з Конституцією України, кримінально караними визнають лише злочини. Так, відповідно до п. 22 ст. 92 Основного Закону України, за діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, відповідальність передбачено суто законами України. Термін «злочин» також застосовано в ст. 30, 31, 34, 39, 60, 62, 76, 111 Конституції України. Натомість, про категорії «кримінальні правопорушення» та «кримінальні проступки» в Основному Законі навіть не йдеться [7, с. 10].

Таким чином, ефективність процесу конституціоналізації залежить від дотримання критеріїв відповідності правових актів Конституції України: відображення конституційних ідей і принципів; правильного використання конституційних понять і термінів; прийняття акта уповноваженим суб'єктом; урахування місця акта в правовій системі і вимог до його форми; дотримання встановленої процедури підготовки, прийняття і вступу акта в силу; відповідності змісту правового рішення в акті нормі Конституції; стійкого правозастосовного тлумачення і роз'яснення змісту правових норм.

Влучно характеризує значення принципів права П.М. Рабінович: «вони в стислому вигляді, концентровано відображають найсуттєвіші риси права, є його квінтесенцією, «обличчям» [8, с. 128]. Кримінальне право України ґрунтується на таких принципах, що закріплені в Конституції України: принцип верховенства права (ст. 8); принцип справедливості права (ст. 19); принцип рівності громадян перед законом (ст. 24); принцип забезпечення гідності особи (ст. 28); принцип законності (статті 29, 61, 62, 124); принцип гуманізму (статті 3, 28), винної відповідальності (ст. 62), особистої відповідальності (ст. 61). Саме ці принципи і становлять «конституційне обличчя» кримінального права. Так, Конституція України закріплює, що ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (стаття 58), ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (стаття

61), особа вважається невинуватою і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (стаття 62). Незважаючи на те, що норми Конституції України є нормами прямої дії, зазначені положення повинні знайти свій розвиток у статтях Кримінального кодексу України. На наш погляд, вони повинні бути закріплені не просто як окремі норми, а як невід'ємні складові системи принципів кримінального права. У науці кримінального права досить поширеними є пропозиції щодо доповнення Загальної частини Кримінального кодексу України певними положеннями, які б сприяли покращенню його застосування, а також усунули б існуючі недоліки. Так, активно обговорюються та обґрунтовуються пропозиції щодо доповнення КК України термінологічним розділом, який визначав би терміни як із Загальної, так і Особливої частин. Адже кримінальне право як сукупність юридичних норм становить собою їх цілісну систему, окремі структурні утворення якої пов'язані між собою. У випадку прийняття законодавцем такої пропозиції слід закріпити у термінологічному розділі статтю, яка б визначала як конституційні, так і інші принципи кримінального права. Такий шлях законодавець обрав, прийнявши у 2012 році Кримінальний процесуальний кодекс України, в якому у ч. 1 ст. 7 встановлено, що зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, до яких віднесено двадцять два положення (перелік яких не є вичерпним), серед них: верховенство права, законність, рівність перед законом і судом, таємниця спілкування, диспозитивність, мова, якою здійснюється кримінальне провадження тощо. Аналіз КПК України свідчить про те, що законодавець приділив значну увагу галузевим принципам, приймаючи цей нормативно-правовий акт, на відміну від КК України, в якому різновиди та зміст галузевих принципів, у тому числі конституційних, не розкрито взагалі.

У той же час матеріальний закон повинен передувати процесуальному, тим більше у такому фундаментальному питанні як визначення основоположних принципів здійснення правосуддя в Україні. Адже дотримання лише засад кримінального процесу не спроможне забезпечити правосуддя без його повної відповідності принципам матеріального кримінального права. При чіткому закріпленні принципів у КК України будь-які зміни до кримінального закону мають оцінюватись насамперед з точки зору їх відповідності визначеним засадам. На сучасному етапі важливість закріплення конституційних положень у кримінальному праві значною мірою обумовлюється надто активним, і, на жаль, безсистемним і навіть хаотичним процесом внесення законодавцем змін до КК України.

Вагоме значення для конституціоналізації правопорядку, як результату конституціоналізації кримінального законодавства, має його реалізація. Відомим є той факт, що залежно від багатьох чинників така реалізація може бути ефективною та навпаки – неефективною. Тому проблема конституціоналізації має як теоретичний, так і прикладний аспекти, які вимагають комплексного підходу до їх вирішення. Конституціоналізація законодавства України у підсумку призводить до стабільності, наступності, послідовності розвитку суспільних відносин [9, с. 62-68]. Слід наголосити, що лише системний аналіз законодавчих та правозастосовних проявів конституційних засад кримінального законодавства може забезпечити одержання об'єктивних висновків щодо його подальших напрямів реалізації.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, за результатами проведеного дослідження можна дійти висновку, що недостатнім є рівень наукового дослідження конституційних положень в нормах кримінального права. Зважаючи на велике не лише теоретичне, але і практичне значення конституційних засад кримінального права, особливої уваги потребує питання доцільності закріплення в КК України окремої статті чи розділу, яка б комплексно визначила основні із таких засад. Найбільш перспективним у цьому сенсі є доктринальне дослідження значення конституційних засад розвитку кримінального права України.

Джерела та література

1. Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи. Ю. В. Баулін, М. В. Буроменський, В. В. Голіна, В. К. Гришук, О. В. Зайчук, В. О. Навроцький, О. В. Наден, Ю. В. Нікітін, Н. М. Оніщенко, Ю. А. Пономаренко, М. І. Хавронюк, О. В. Харитоновна, В. І. Шакурн – Київ: ВАІТЕ, 2015. – 680 с.
2. Батиргарєєва С. В. Українська кримінологічна наука у світлі викликів сьогодення / С. В. Батиргарєєва // Право і суспільство. – 2016. – Випуск 4. – С. 9-15.
3. Коняхин В. Конституция как источник Общей части уголовного права / В. Коняхин // Российская

юстиція. – 2002. – №4. – С. 53-57.

4. Волошин Ю.О. Феномен конституціоналізації міжнародного правопорядку на сучасному етапі міждержавної інтеграції / Ю. О. Волошин // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право. – 2011. – Вип. 1. – С. 22-27.

5. Худик А.М. Конституціоналізація публічних фінансів як засіб оптимізації системи фінансового права / А.М. Худик // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2008. – Вип. 435. – Правознавство. – С. 29-33.

6. Загинеї З. Кримінально-правова герменевтика: монографія / З. Загинеї. – К.: Видавничий дім «АртЕк», 2015. – 380 с.

7. Черней В.В. Перспективи подальшого реформування органів досудового розслідування в системі національної поліції України / В.В. Черней // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ: наук. журн. / [редкол.: В. В. Черней (голова) та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. – № 3 (100). – С. 10-18.

8. Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 5: П-С. – 2003. – 736 с.

9. Мурашин О. Г. Місце і роль Конституції у правовій системі України / О. Г. Мурашин // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2002. – № 4. – С. 62-68.

Кваша О., Пархоменко Н. Уголовное законодательство Украины в контексте развития конституционных основ. В статье обоснован взвод о том, что в области уголовного права конституционные принципы приобретают специфику, которая обусловливается отраслевыми особенностями правового регулирования и охраны общественных отношений. Важность закрепления конституционных положений в уголовном праве в значительной мере диктуется бессистемным процессом внесения законодателем изменений в Уголовный кодекс Украины. Рассмотрены условия эффективного процесса конституциализации уголовного закона. Сделан вывод, что только системный анализ законодательных и правоприменительных проявлений конституционных принципов уголовного законодательства может обеспечить получение объективных выводов о дальнейших направлениях его реализации. Несмотря на большое не только теоретическое, но и практическое значение конституционных основ уголовного права, особого внимания требует вопрос целесообразности закрепления в Уголовном кодексе Украины отдельной статьи или раздела, в котором бы комплексно определялись основные его принципы.

Ключевые слова: Конституция Украины, уголовное законодательство, основы, принципы, система.

Kvasha O. Parkhomenko N. Criminal Legislation of Ukraine in the Context of Constitutional Principles Development. The article substantiates that in the area of criminal law the constitutional principles acquire specific features. The process is caused by the peculiarities of the legal regulation and protection of social relations. The importance of securing constitutional provisions in criminal law is largely due to the haphazard process of introducing changes into the Criminal Code of Ukraine. The importance is placed on the conditions that would make the process of constitutionalization of the criminal law more effective. It was concluded that only a systematic analysis of criminal legislative issues and manifestations of the importance of the constitutional principles enforcement can provide the objectiveness of the conclusions as to its future trends of improvement. In view of the great theoretical and practical importance of the constitutional principles for the criminal law, special attention should be paid to the rationale for including a separate article or chapter into the Criminal Code of Ukraine, which would define the main integrating constitutional principles of criminal legislation.

Key words: Constitution of Ukraine, criminal law, foundations, principles, system.